

ОСТРОЗЬКА СЛОВ'ЯНО-ГРЕКО-ЛАТИНСЬКА АКАДЕМІЯ – ЯК ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ДУХОВНОГО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Добрим прикладом для виховання може служити досвід шкіл доби Відродження, успішне виховання молоді на засадах християнської моралі в Острозькій слов'яно-греко-латинській академії – одному з основних осередків духовності в Україні останньої чв. XVI – першої пол. XVII століття. Традиційно у працях науковців минулого та сучасності Острозька академія досліджувалась як визначний центр освіти, який виховав цілу плеяду відомих політичних та культурних діячів¹. Проте виховання просвітників було підпорядковано в академії меті ще вищого порядку – розвитку духовності нашої нації, духовному самоусвідомленню українців.

Як загально визнано в історіографії, заснована в 1576 р. князем К.-В. Острозьким слов'яно-греко-латинська академія утворилася внаслідок складної культурно-освітньої ситуації, що склалася в Україні в останній чв. XVI століття. Відсутність вищого рівня освіти відчувалась особливо гостро, у той час як католицьке та реформаційне шкільництво переживало свій розквіт. Не дивно, що більшість православних магнатів посилали своїх дітей вчитися за кордон до протестантів та єзуїтів. Але під їх впливом юнаки часто втрачали свою віру, як це сталося, наприклад, із старшим сином К.-В. Острозького – Янушем. У нелегкі часи, коли українській культурі загрожувала небезпека розчинитися в більш розвинутій культурі Західної Європи, проблема виховання інтелектуальної еліти нації була надзвичайно актуальною. Академія протидіяла колонізаторському впливу на молодь католицько-єзуїтських навчальних закладів, виховувала патріотів свого народу. Костянтин-Василь Острозький, який мав особливий авторитет через свою набожність і в очах сучасників єдиний серед магнатів Речі Посполитої був носієм надприродного дару – Божої харизми, розумів, що формування національного самоусвідомлення народу неможливе без духовного самоусвідомлення нації. Основою національного самоототожнення є самоототожнення релігійне². Люди творять єдину націю саме з огляду на подібність їхнього духовного складу.

Завдяки зусиллям К.-В. Острозького в академії сконцентрувався гурток вчених-педагогів, які відзначалися особливою релігійністю та обізнаністю в Святому Письмі. Як сказано в передмові до Букваря, князь зібрав в Острозі “мужей въ божественномъ писаніи искусныхъ, въ греческомъ языцѣ, и в латинскомъ паче же и в руском. И пристави их дѣтищному училищу”³. У своїй “Палінодії” (1621 р.) Захарія Копистенський підкреслював, що церкви і двір князя були “...полныи православных учителей евангельских и апостольских, полныи богословов истинных, от патріархов всходных знающих богословію и вѣру правую”⁴. Найвідомішими вчителями академії були представники Константинопольського та Олександрійського патріархів – Никифор Кантакузан та Кирило Лукаріс, пресвітер Богоявленської церкви – отець Даміан Наливайко, монах Іов Княгиницький, “славний острозький теолог” Василь Андрійович Малюшицький (Суразький), дяк Тимофій Михайлович (Аннич), архімандрит Дорогобузького монастиря Діонісій Раллі Палеолог – майбутній архієпископ Кізікійський. Посаду ректора почергово займали видатний письменник-полеміст Г.Д. Смотрицький, далі Кирило Лукаріс, який згодом став Олександрійським патріархом, а потім був переведений на Константинопольську патріаршу кафедру, Мартин Грабович та Сава Варфоломійович Флячич (Фляка) – майбутній чернець Межигірського монастиря під Києвом⁵.

Весь навчальний процес у Острозькій академії був скерований на формування духовного

самоусвідомлення особистості, на те, щоб виховати глибоко релігійних людей, твердих сповідників православ'я і патріотів свого народу. Головною платформою формування духовності було вивчення Святого Письма, творів отців церкви, релігійної літератури, молитов.

Оскільки в академії поєднувалось три ступені освіти, навчання починалося тут у початкових класах з паралельного вивчення церковнослов'янської та грецької мови – двох мов Святого Письма і молитви. Ще тільки навчаючись читати, учні одночасно виучували молитви, оскільки вони були основними текстами в Острозькому Букварі. Спочатку читали найголовніші молитви, які тоді вважали основою всякого навчання. Далі діти вчили “Символ віри” та більші за обсягом молитви Володимира Мономаха, Василя Великого та царя Манасії. На останніх сторінках Букваря учні знайомилися з висловами з Книги притч Соломонових та з послань апостола Павла. У них розповідалося про необхідність навчання, наголошувалося на вимогливості батьків у вихованні дітей, на терпеливості, всепрощенні та взаєморозумінні у християнських сім'ях, зразком для яких є Христос і Церква: “Діти, слухайтеся батьків своїх у Господі, бо то справедливо... І ви, батьки, не дратуйте дітей ваших, а виховуйте їх у вченні та настановленні Господнім” (Еф. зач. 232. Р. 5. в. 32, 33).

Грецькі тексти молитов, що були подані без жодної помилки, на думку Я.Д. Ісаєвича, підготував для дітей один з вчителів академії, великий знавець “греки” – Діонісій Раллі Палеолог⁶.

Необхідність вивчення грецької та церковнослов'янської мови переконливо доводив учням надрукований у кінці Букваря трактат болгарського монаха X ст. Храбра: “Сказание како состави святыи Кирил философъ азъбуку по языку словенску и книги преведе”, у якому автор, високо оцінивши появу в слов'янських народів своєї церковної мови, гнівно засуджував твердження католицьких письменників, начебто є тільки три мови світової культури: єврейська, грецька та латинська, “а з слав'янської мови ніхто ще розумним не був”, і впевнено переконував, що церковнослов'янська, як спадкоємиця грецької, є також мовою Святого Письма.

Події Старо- і Новозавітної історії учні молодших класів могли вивчати, користуючись поетичним церковним календарем, надрукованим в Острозі 5 травня 1581 р. під назвою “Которого ся мѣсяца што за старыхъ вѣковъ дѣло короткое описаніе”. По ньому діти вчили назви місяців латинською, єврейською та українською мовами та дворядкові вірші білоруського поета Андрія Римші, у яких розповідалось про релігійні свята та різні події зі Старого та Нового Завіту, що відбувалися в тому чи іншому місяці. Заучуючи біблійні історії у віршованій формі, учні легше запам'ятовували їх.

Виховання духовності дитини було неможливим без церковного співу, оскільки вищі духовні істини дитина може збагнути не стільки розумом, логікою та словами, скільки інтуїцією, серцем та душею. Вона осягає їх через мелодію, звуки і неземні ритми молитовного співу, що відповідають ритмам небесних сфер і будять найпотаємніші духовні паростки дитячої душі, поєднуючи її з Богом. Тому велику увагу в Острозькій академії приділяли вивченню церковної музики. Всі учні академії склали ядро церковного хору кафедрального Богоявленського собору. Вони виконували молитви “Острозьким наспівом”, який поєднував у собі досягнення церковної музики греко-візантійського та західноєвропейського ареалу та відзначався особливою мелодійністю.

Отже, з самого початку перебування в академії, ретельно вивчаючи церковнослов'янську та грецьку мови, молитви, церковні свята, релігійну літературу та музику, учні відразу ж потрапляли в атмосферу високої духовності православної церкви, яка ставала невід'ємною часткою їхньої душі.

Духовне формування вихованців академії завершувалось у старших класах через осягнення вищих наук того часу – філософії та богослов'я. Учні старших класів академії, що добре володіли церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами, могли читати й вивчати оригінальні Старозавітні та Новозавітні біблійні тексти, зокрема, підготовлену та видану вчителями академії в 1580 р. “Книгу Новаго завѣта...”, у якій було вміщено чотири Євангелія – від Матфея, Марка, Луки та Іоанна, а також Апостол, Апокаліпсис та Псалтир. Святе Письмо було найвищим критерієм оцінки, найбільшим авторитетом та невичерпним джерелом аргументів у будь-яких життєвих ситуаціях. Вислови з нього часто використовувались у дискусіях, диспутах, проповідях, лекціях або просто в розмовах та при написанні релігійних і полемічних трактатів. Для зручності використання висловів з “Книги Нового завіту...” одним із

вчителів академії Тимофієм Михайловичем (Анничем) був складений алфавітно-предметний покажчик під назвою “Книжка събраніе вещей нужнѣйшихъ вкратцѣ скорого ради обрѣтенія в Книзе Новаго завѣта”, у якій євангелічні цитати були розміщені у алфавітному порядку, а під кожною цитатою вказувалось Євангеліє та зачало, звідки вона взята, наприклад: “Богатым горе” (Лук, 6, 25), “Богатства злая” (Марк, 4, зач. 16), “Богатитися хотящий впадает в напасти и сѣти и похоти многи” (1. Тим. 6, зач. 187). Це значно полегшувало знайдення відповідного вислову в Євангелії, допомагало у написанні теологічних та філософських праць.

Видання діячами академії “Книги Нового Завіту” та “Книжки събраніе вещей нужнѣйшихъ”, призначених для широких верств населення, було особливо актуальним у той час, коли східна церква страждала від нападок католицизму, і мало велике позитивне значення для ствердження православної віри. Проте вчителі та учні академії були покликані звершити місію ще більшої вагомості – видати першу повну православну Біблію, потреба в якій з особливою гостротою постала після появи католицької Біблії Леополіти Шарфенберга (Краків, 1561), кальвіністської “радзивілівської” Біблії (Брест, 1563 р.) та антитринітарської Біблії Симона Будного (Несвіж, 1572 р.). До копіткої роботи з підготовки до друку біблійних текстів (перекладу їх з грецької та латинської на церковнослов'янську мову та узгодження їх з православною теологією) були залучені як вчителі, так і старші учні академії. Це була їх сумісна духовна праця, завдяки якій в Острозі 12 серпня 1581 р. побачило світ перше повне православне видання Святого Письма, вперше був створений православний канон – повний список всіх складових творів Старого та Нового Завіту, який нараховує 76 книг. За умов польсько-католицького утиску та невтішного стану православ'я загалом після загибелі Візантії Острозька Біблія, примірники якої швидко розійшлися українсько-білоруськими землями, потрапляли до Московського царства, Болгарії і Сербії, відіграла роль великої духовної сили, що єднала всіх сповідників православної віри. Разом з тим, вона довела всьому світові духовну зрілість нашого народу і стала символом національної культури. Видання “Книги Нового завіту” та Біблії перетворило Острог на найвизначніший центр духовної культури України.

Великого значення в Острозькій академії надавали вивченню Святого Переказу, духовної спадщини видатних ранньохристиянських богословів. За словами С. Пекаліда, у академії була велика бібліотека “достойний плід спільної праці”⁷, у якій студенти могли знайомитися з творами традиційної богословської літератури і з тогочасними полемічними трактатами, наприклад, “Посланнями” Максима Грека, або працею “Василя священника Никольского з Дольней Руси” – “О ісхожденіи Духа Святого” (1511)⁸.

Вагомого значення набуло видання в академії творів двох найбільших стовпів православної церкви – Св. Василя Великого та Св. Іоанна Златоуста, на яких варто зупинитися більш детально. У “Книзі о постничестві” Св. Василя Великого (1594) були зібрані переклади його праць про правила чернечого життя. Розкриваючи важливість посту, який має для спасіння таке ж значення, як молитва, Василій Великий доводив перевагу святих несьогосвітніх духовних радостей в житті кожної людини над мирськими спокусами. Але стверджуючи культ духу та аскетизм, він все ж не схвалював монахів-самітників, що, відокремившись від усіх, можуть впасти у духовну гордість, переслідувати цілі лише власного спасіння і не виконати головної заповіді євангельської любові до ближнього. Випробувавши на власному досвіді різні типи подвижництва (усамітнення та спільне життя в монастирях), він переконався, що високому призначенню чернецтва найкраще відповідають монастирі, створені на засадах колективного співжиття, у яких гармонійно поєднуються молитва та фізична праця, духовне самозаглиблення та активна діяльність, спрямована на благодійність і виховання дітей.

Збірник висловів та бесід Іоанна Златоуста – “Маргарит” (1595), подавав філософське осмислення життя людини на основі християнської віри, вчив, як повинен вести себе християнин в різних життєвих ситуаціях, і також особливу увагу приділяв вихованню дітей. У передмові до книги її упорядник Василь Малюшицький писав, що в назві книги – “Маргарит”, яка означає “бісер”, або “перлини”, відображена її сутність, тому що Слова богонатхненного “світильника” та “вселенського вчителя” Іоанна Златоуста, мов дорогоцінні перлини в золотій оправі, блищать і веселять душу кожного віруючого. Під редакцією Василя Малюшицького 23 грудня 1598 р. в Острозі був виданий ще один збірник релігійних творів, присвячених темі християнської етики, під промовистою назвою – “Правило истинаго живота христіанского”.

Учні старших класів академії активно залучались до перекладу богословських творів з грецької мови. Для удосконалення знань з грецької мови, здібних вихованців академії поси­ лали вчитися на кошти князя за кордон. Наприклад, Іов Княгиницький поглиблював свої знання з мови та богослов'я на Афоні, де прожив 13 років. Одним з найплідніших перекладачів був колишній учень академії – ієромонах Кипріан – стипендіат К.-В. Острозького, який після закін­ чення академії навчався у Венеціанському та Падуанському університетах⁹. Повернувшись на батьківщину, він переклав на церковнослов'янську мову цілу низку важливих богословсь­ ких творів, зокрема, Бесіди Макарія Єгипетського (1598, списки 1610 та 1611 р.), збірник афо­ ризмів “Пчола” (1599), твір Філадельфійського митрополита Гавриїла Севера – “Синтагмати­ онъ или о святых седми тайнах церковных списание” (1603), Бесіди Іоанна Златоустого на Євангеліє від Іоанна (1605) та Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань апостола Павла (1610). Твори Іоанна Златоуста були особливо популярними в академії і, очевидно, часто використо­ вувались викладачами на лекціях з філософії та богослов'я. Ще один список Бесід Іоанна Златоустого на Євангеліє від Іоанна 16 січня 1607 р. виконав колишній учень академії – Сте­ фан Смотрицький – секретар князя та настоятель острозької церкви Різдва Богородиці. Він же за велінням К.-В. Острозького переписав до 23 лютого 1608 р. Номоканон (Кормча, Пра­ вила) – керівництво для священників, що сприяло підняттю престижу православного духовен­ ства. 21 березня 1611 р. один із спудеїв училища Острозького переклав “Книгу блаженного Федора, нарицаемого Авукара, епископа Карійского противу различных еретиковъ іудей же и сарацинъ ново отъ еллинского языка на словенській”, грецький список якої був привезений ним з Аравії¹⁰.

Сумісними зусиллями вчителів та учнів академії в Острозі було видано низку церковних творів: “Номоканон или Книга церковных правил...” (1593), “Патерик или Отечник Печерский “ (1597), “Часослов” (1598, 1602), “Октоїх” (1604), “Молитовник” (Требник) (1606), “Часослов з місяцесловом” (1612). Всі вони відіграли значну роль у підтримці православної церкви. Особ­ ливе значення мало видання “Октоїха” (Осьмигласника), оскільки до 1604 р. в Україні ця важлива літургійна книга ще не друкувалась. Тексти пісень для “Октоїха” були перекладені з грецького оригіналу.

Найсудовішим випробуванням і перевіркою стійкості духовних переконань вчителів та ви­ хованців академії стала запекла ідеологічна боротьба, що точилася навколо проблеми унії. У найтяжчий період для православної церкви, коли під загрозою було саме її існування, вони залишалися її вірними синами та активно відстоювали її у полеміці з католиками та уніатами. В Острозькій академії були створені та надруковані такі шедеври полемічної літератури, як “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького (1587), “Книга о единой истинной православной вѣрѣ” В. Суразького (1588), “Извещение краткое о латинских прелестях” І. Княгиницького (1593), “Апокрисис албо отповедь на книжки о соборѣ берестейском” Христофора Філалета (1598 – 1599), “Книжиця в 10 розділах” – збірник послань Олександрійського патріарха Мелетія Піга­ са, К.-В. Острозького та І. Вишенського (1598), “Отпись на листъ... Іпатія Володимирскаго і Берестейскаго епископа...” (1598) та відповідь “На другий лист Іпатія єпископа до... княжати Константина...” (1599), написані невідомим спудеєм, що назвав себе “Кліриком Острозьким”. У недалеко розташованому від Острога Дерманському монастирі В. Малющицьким (Суразь­ ким) був написаний “Діалог або розмова папезника з православним” (1603), надруковані полемічні твори М. Пігаса: “Діалог альбо розмова о православной вере... світло сіяющому князю Костянтину Василеву Острожскому” та “Листъ... Іпатею Потєю єпископу Володимир­ ському о отступлении его...” (1605), перекладений з грецької мови колишнім вихованцем ака­ демії – Іовом Борецьким. Полемічні праці православних діячів відіграли неоціненну роль у відстоюванні прав східної церкви. В ідеологічній боротьбі духовно загартувувались вихован­ ці академії, вчилися захищати догмати рідної віри, давати гідні відповіді опонентам. Це був перший великий бій українського народу за власне духовне обличчя, коли з особливою си­ лою виопукилась ідея, що основою нації є її духовність. За словами О. Зілинського: “Ніколи ще така інтенсивна боротьба не велася в такій драматичній обстановці. Навколо падали матеріальні фортеці, на які можна було досі спирати свою віру в перемогу над обставинами, денаціоналізувалися цілі суспільні верстви, які несли до того часу прапор ідеї, падали разом із тим матеріальні засоби ведення боротьби, зменшувався гурт невігнутих під натиском силь-

нішого ворога, але прапор рідної культури, що мав вести націю, підносився над тим гуртом непідкупних оборонців, підтриманий все новими руками. Він плів через час і яснів все новими барвами духовних знайдень”¹¹.

Говорячи про духовне формування особистості в стінах академії, потрібно окремо зупинитися на творах вчителів, у яких розкривався ряд важливих питань цієї теми. Одним з перших її порушив ректор академії Г.Д. Смотрицький у передмові до книги “Ключ царства небесного” (1587), яку він присвятив своєму учневі, молодшому сину К.-В. Острозького – князю Олександру, що вступив тоді “на новий вѣк свой” – тобто у своє повноліття – час, коли треба задуматися над сенсом свого життя. Герасим Данилович пише князю про те, що хоча все на цьому світі минає і люди “коротко ли долго на свѣте побывавши, до общей матерє своей ворочаются”, мудрі та благочестиві християне смертю переходять із земного життя у вічність, “смертію з дочасного на вѣчное прѣменяются, ...якобы и не умирают”. Таким був великий предок Острозьких – Святий Володимир, який охрестив Русь. За його прикладом повинен йти і молодий князь, бути стійким у правовір’ї “неотступно ани измѣнно”, несучи велику відповідальність перед своїм народом¹². Олександр у своєму короткому житті дотримувався настанов свого вчителя.

Через 16 років Даміан Наливайко до похорону Олександра, який, за переказами, за вірність православ’ю був отруєний єзуїтами, написав “Лямент дому княжат Острозьких” (1603), у якому підкреслив, що життя молодшого сина К.-В. Острозького стало високим прикладом самопожертви заради рідної віри, що головною його справою був захист православної церкви, і що найбільше князів Острозьких прославили не їхнє багатство та влада, а їхня набожність та активна діяльність на благо свого народу.

Особливу роль в духовному вихованні молоді Острозької академії відіграла збірка: “Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій”, підготовлена, очевидно, Даміаном Наливайком і видана в Острозі 29 липня 1607 року. Її випуск, безперечно, переслідував дидактичну мету і призначався для використання у школі.

Основою збірки були два трактати Іоанна Златоуста: “Слово о покаяніи к Феодору Монаху” та “Єже обаче всує мятется всяк челоуѣк живый”, а також заповіт візантійського імператора Василя I, який у 843 р. відновив іконошанування, своєму синові імператору Левові IV, як один з прикладів духовної злагоди та порозуміння між батьками та дітьми. У післямові “До того ж чительника” Даміан Наливайко знову порушує пекучу проблему – виховання молодого покоління. Він пише, що добрі якості – “цноти” даються людині не від природи, “не з натури”, а з доброго виховання “цвічення”, яке повинні дати дітям їхні батьки. На думку автора, головне у вихованні молоді – привчити її до “побожного життя”, виховати прагнення не до земного багатства, а до Божого царства.

На думку Л.Є. Махновця, Даміан Наливайко, Гаврило Дорофєйович та Іов Борецький, які в той час працювали в Острозі, Дермані та Львові, могли бути укладачами ще двох збірок, присвячених християнській етиці: “Иже во святых отца нашего Іоанна Златоустого Бѣседа о воспитании чад” (Львів, 1609) та “Иже во святых отца нашего Іоанна Златоустого... книга о священстве” (Львів, 1611)¹³. Спираючись на авторитетні твори Іоанна Златоуста, всі три збірника, були скеровані на піднесення морального та культурного рівня української спільноти, виховання високоморальних вірних православної церкви та на духовне озброєння їх в боротьбі з іновірцями.

Необхідно підкреслити, що вихованню молоді на засадах християнської моралі в Острозькій академії значно сприяла атмосфера високої духовності, яка панувала в місті. Острог XVI – першої половини XVII ст. був одним з найбільших духовних осередків України того часу. За даними М.І. Теодоровича, в місті діяло сім православних церков: Богоявленська, Василівська, Миколаївська, Воскресенська, Борисоглібська, Онуфрїївська, Успенська, а також під Острогом, у селі Межирічі – Троїцький монастир та у селі Монастирок, – Хрестовоздвиженський монастир¹⁴. І хоча крім православних храмів в Острозі існували святині інших віросповідань, місто набуло заслуженого авторитету твердині Православ’я. Тут плідно розвивалися всі галузі релігійної культури, зокрема література, музика, іконопис. Острог епохи академії був одним з найбільших осередків іконописання в Україні. У останній чверті XVI ст. тут, як свідчать податкові реєстри, працювало шість малярів: Харитон, Лазко Гаврилович, Дашко, Духніч,

Богдан та Федір¹⁵. Такої кількості художників не було тоді в жодному місті України, крім Львова. Про високий рівень їхньої майстерності свідчать ікони, що збереглися до сьогодні: “Богородиця Одигітрія”, “Юрій-Змієборець”, “Різдво Богородиці” та інші. Формування духовної особистості не можливе без знання іконопису. Адже у іконах, на думку богословів, живописними засобами – лініями та кольорами можна передати те, що не можливо розповісти про Христа, Богоматір та святих словами. Таке ж призначення має церковна музика. Молитовні піснеспіви несуть не тільки високу духовну ідею, але й передають те містичне начало, що не піддається вербальному виразу. Острог XVI ст. був одним з найбільших центрів церковної музики України. Як вже зазначалось, особливий Острозький наспів псалмів, що виник в цей час у церквах міста, згодом поширився на всю Україну, навіть у Білорусію та Росію, і став найпопулярнішим після Київського наспіву.

Отже, значний розвиток в місті релігійної культури довершував духовне формування острозьких спудеїв, вони були занурені в релігійну літературу, філософію, музику, іконопис, в ту особливу ауру високого сакрального мистецтва, що панувало тоді в Острозі. Ідеологічна боротьба випробовувала та зміцнювала їх віру. Як результат цього в Острозькій академії була вихована ціла когорта духовних поводитирів свого народу – священників, проповідників, письменників, які гідно тримали прапор національної духовної культури. Найвідомішими постатями цієї плеяди були Київські митрополити Іов Борецький та Ісаєя Копинський, талановитий письменник-полеміст, монах – Іван Вишенський, видатний вчений, філолог, письменник, єпископ полоцький – Мелетій Смотрицький, засновник Скита Манявського, який називали “духовною академією” того часу – Іов Княгиницький, архімандрит найбільшої святині України – Києво-Печерської лаври – Єлисей Плетенецький, намісник лаври та ректор Могилянської академії – Ігнатій Оксентович Старушич, педагог, письменник, філософ, священник – Лаврентій Зизаній Тустановський.

Досвід Острозької академії спонукає до висновку, що формування національної свідомості неможливе без духовного становлення особистості, плекання національних цінностей, неможливе без культивування цінностей духовних, виховання патріотизму неможливе без релігії. Острозька академія, у якій національне та духовне начало гармонійно поєднувались між собою, може бути зразком для наших сучасних шкіл, де, роблячи акцент на національному, про духовність, на жаль, майже забули, або підпорядковують її національній ідеї, про Бога згадують лише на нечисленних уроках християнської етики, що є далеко не у всіх навчальних закладах. Ці слабкі промінчики духовності так легко загасити в темряві невігластва, байдужості та цинізму. Отже, духовну особистість потрібно формувати не тільки на основі християнської етики, але на основі всієї християнської культури – богослов'я, філософії, літератури, музики, образотворчого мистецтва, як це відбувалось у першій вищій школі України – справжньому джерелі духовної просвіти народу.

¹ Харлампович К. Острожская православная школа (историко-статистический очерк). // Киевская старина. – 1897. – Май. – С. 177–207; июнь. – С. 363–388; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – 130 с.; Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 201 с.

² Нестеренко В.Г. Діяльність Острозького культурно-освітнього центру в контексті методологічних проблем історії української культури. // Філософська думка Острозького літературно-освітнього центру та її роль у духовному відродженні України (тези республіканської наукової конференції). – Рівне, 1993. – С. 3–4.

³ Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 25.

⁴ Копистенський З. Палінодія или книга обороны. // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 144.

⁵ Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 115.

⁶ Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров та виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 79.

⁷ Українська поезія XVI ст. – К., 1987. – С. 203.

⁸ Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 24.

⁹ Там само. – С. 94.

¹⁰ Там само. – С. 81.

¹¹ Зілінський О. Духова генеза першого українського відродження // Європейське відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К., 1983. – С. 280.

¹² Українська література XIV – XVI ст. (гол. ред. Микитась В.Л.). – К., 1988 – С. 214.

¹³ Історія української літератури. –Т. 1.(гол.ред. Махновець Л.Є.). – К., 1967. – С. 307.

¹⁴ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – С. 665–667.

¹⁵ Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1576 – 1636) // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 65.